

تصحیح چند بیت از دیوان عمیق بخارایی براساس نسخه‌ای تازه یافته

احمد رضا یلمه‌ها*

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد دهقان، دهقان
(تاریخ دریافت: ۱۳۸۹/۱۱/۲۷، تاریخ تصویب: ۱۳۹۰/۰۲/۲۵)

چکیده

امیرالشعرا شهاب‌الدین عمیق بخارایی از شعرای اوایل قرن ششم هجری در ماوراءالنهر است. دیوان این شاعر، نخستین بار در سال ۱۳۰۷ در چهل و چهار صفحه به گونه‌ای نابسامان و بازاری در تبریز به چاپ رسید. پس از این چاپ، استاد سعید نفیسی برخی از اشعار این شاعر را از مجموعه‌ها و تذکره‌های مختلف جمع‌آوری کرد و در ۸۰۶ بیت از سوی کتابفروشی فروغی به چاپ رسانید. از آنجا که هیچ نسخه مدون و معتبری به عنوان نسخه اساس در دسترس این مصحح نبوده، برخی از ابیات دیوان در این تصحیح به گونه‌ای مبهم و تحریف‌شده، چاپ گردیده است. نگارنده سعی کرده با به دست آوردن یکی از نسخه‌های نفیس دیوان این شاعر که در کتابخانه ملی پاریس نگهداری می‌شود، برخی از تحریفات دیوان عمیق چاپ استاد نفیسی را تصحیح و تنقیح کند.

کلیدواژه‌ها: دیوان شعر، شعر فارسی، قرن ششم، عمیق بخارایی، نسخه خطی، تصحیح

*. E-mail: ayalameha@yahoo.com

مقدمه

امیرالشعرا ابوالنجیب شهاب‌الدین عمیق بخارایی، از شاعران معروف اوایل قرن ششم هجری و از معاصران انوری، رشیدی سمرقندی (از شاعران ماوراءالنهر)، سوزنی، رشید وطواط و فلکی شروانی است. انوری وی را «استاد سخن» خوانده و چنان‌که از دیوانش استنباط می‌شود، از علوم متداول زمان خود آگاه بوده است. استاد ذبیح‌الله صفا می‌نویسد: «قصاید او که مشحون به انواع صنایع است، خود دلیل واضحی است بر اطلاع او از علوم و فنون ادبی. علاوه بر این، از اشعار او دلایلی دربارهٔ اطلاع وی از فلسفه و علوم به دست می‌آید» (صفا، ۱۳۷۳: ۵۳۸/۲). ویژگی عمدهٔ شعر عمیق، به کار بردن تشبیهات دقیق و لطیف و نیز الفاظ جزیل و محکم، توصیفات شیوا و زیبا و نیز عاری بودن کلام وی از تعقید و ابهام است.

تخلص او را برخی «عمیق» و «عمیقی» گفته‌اند و بعضی نیز تخلصش را در اصل «ععق» (که نام مرغی هوشیار است) دانسته‌اند که بعدها توسط نساخ به صورت «عمعق» (که ظاهراً کلمه‌ای است بی‌معنی) درآمده است. ولی مرحوم نفیسی معتقد است که «نام عمعق را باید به فتح اول و سکون دوم و فتح سوم و سکون چهارم با دو عین و قاف دانست و هر توجیه دیگری در این زمینه بکنند نادرست است» (مقدمهٔ دیوان، ص ۳۰).

دیوان این شاعر مشتمل بر قصاید، رباعیات و قطعات، برای نخستین بار در سال ۱۳۰۷ هجری در تبریز به چاپ رسید. این چاپ در ۴۴ صفحه مشتمل بر ۶۲۷ بیت از اشعار است که از بسیاری ابیات آن کلماتی افتاده و جای آن سفید مانده است. این دیوان، مجموعه‌ای است از اشعار چند تن از شاعران مانند لامعی گرگانی، رشید وطواط، امامی هروی، شمس‌الدین طبسی، شرف‌الدین حسام، سعدی و دیگران که به عنوان اشعار عمیق بخارایی به چاپ رسیده است. پس از این چاپ، استاد سعید نفیسی، مجموعه‌ای از اشعار این شاعر (مجموعاً ۸۰۶ بیت) را از مجموعه‌ها و تذکره‌ها و کتب تراجم احوال فراهم آورد و از سوی انتشارات فروغی به چاپ رسانید. این تصحیح بر اساس نسخه‌ای مشخص و مستند انجام پذیرفته و مصحح ارجمند، اشعاری را از این شاعر از آثاری چون *لباب‌الالباب*، *حدائق السحر* رشید وطواط، *مونس‌الاحرار*، *تذکرهٔ دولت‌شاه*، *بهارستان جامی*، *خلاصه‌الاشعار*، *مجمع الفضلا*، *هفت اقلیم*، *سلم‌السموات*، *آتشکدهٔ آذر*، *مجمع‌الفصحا*، *نگارستان* و *ریحانه‌الادب* گردآوری کرده و به چاپ رسانیده است. مصحح در مقدمه می‌نویسد:

آنچه در این صحایف از اشعار عمیق خواهد آمد، بیشتر از سفینه‌ها و مجموعه‌هایی است که در زمان‌های مختلف گرد آورده‌اند و در ضمن آنچه را که در کتاب‌های دیگر به نام او آورده‌اند، رعایت کرده‌ام. نخست در سال ۱۳۰۵ مجموعه‌ای از اشعار عمیق گرد آوردم و از این پس هر جا که چیزی یافتم بر آن افزودم و اوراقی فراهم شد که در صحایف آینده این کتاب، منتشر می‌شود (مقدمه، ص ۱۲۵).

از آنجا که این دیوان، بر اساس تذکره‌ها و کتب تاریخ ادبیات فراهم گردیده و مصحح نسخه‌های متأخر و بعضاً مغلوط در دست داشته و نسخه‌ای معتبر و مستند به عنوان نسخه اساس در دسترس نداشته، بسیاری از اشعار این دیوان به صورت مبهم و تحریف‌شده در متن دیوان ضبط گردیده است.

یکی از نسخه‌های نفیس و نسبتاً قدیمی از دیوان این شاعر، نسخه‌ای است که در کتابخانه ملی پاریس به شماره S.P.799 نگهداری می‌شود. این نسخه به خط خوش نسخ در ۲۰۴ برگ کتابت شده و در آغاز آن، نوشته شده است: این مجموعه مشتمل بر دیوان پنج شاعر به نام‌های عمیق بخارایی، حکیم سوزنی، رشید وطواط، فلکی شروانی، عماد شهریاری (همراه با سرگذشت همه این‌ها از تقی‌الدین محمد حسینی) است. عکسی از این نسخه به شماره ۶۵۶ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. این نسخه حاوی بخش قابل توجهی از اشعار فلکی شروانی است که متن اشعار آن در تصحیح و چاپ استاد نفیسی، مورد استفاده واقع شده است. بسیاری از اشعار این شاعر به صورت صحیح در این نسخه ضبط گردیده و در هیچ یک از نسخه‌ها و کتب تذکره و تراجم احوال یافت نمی‌شود. از این رو، این نسخه در تصحیح دیوان این شاعر، بسیار مفید و کارآمد خواهد بود و نگارنده با مطابقت و مقایسه این نسخه با متن دیوان چاپ استاد نفیسی، برخی از ابیات مبهم و ناقص این دیوان را تکمیل و تصحیح کرده است.

گفتنی است علاوه بر این شرح حال عمیق بخارایی به نقل از خلاصه‌الاشعار تقی‌الدین محمد کاشانی آمده و این امر، حاکی از آن است که این نسخه از سده دهم به بعد کتابت گردیده و ظاهراً در سده یازدهم هجری استنساخ شده است. آغاز این شرح حال در این نسخه چنین است:

ذکر استادالشعرا ابوالنجیب عمیق بخاری، اصل وی از مدینه‌المحفوظ بخاراست و از جمله فحول شعرای آنجا، شاعری قدرت‌آثار و سخنوری به‌غایت نامدار بوده و به

لطف طبع و وفور فضل و زیور ادب و حلیه بزرگی از سایر شاعران ماوراءالنهر ممتاز می نمود.

پس از شرح حال نسبتاً طولانی این شاعر، در پایان این مقدمه می خوانیم: «اما وفاتش در بخارا بوده فی سنه ثلث و اربعین و خمسمائه و اشعار وی، آنچه به نظر رسیده، همین است که صورت تحریر افتاد».

علاوه بر این مجموعه، سفینه‌ای در کتابخانه مجلس شورای اسلامی مکتوب در سده یازدهم هجری وجود دارد که تنها شش صفحه (۲۸۹ بیت) از دیوان این شاعر را دربردارد و نویسنده این سطور علاوه بر نسخه عکسی پاریس، به این نسخه و نیز نسخه کتابخانه ملی که در قرن سیزدهم کتابت گردیده و آن هم هفت صفحه از اشعار این شاعر را دربردارد، مراجعه کرده است.

ابیات تحریف شده دیوان

ص ۱۲۹، بیت دهم:

نماز شام پدید آمده ز روی فلک

خیال وار کواکب چو مهره لعاب

در نسخه کتابخانه پاریس به جای مصراع دوم، چنین می خوانیم: «خیال نور کواکب چو مهره لبلاب».

واژه «لبلاب» به معنی ساحر و افسونگر است و ترکیب «مهره لبلاب» در اشعار دیگر شعرا نیز به کار رفته است:

چنان نمایاندم از آب دیده صورت او

که چهره پری از زیر مهره لبلاب

(نعت نامه، مدخل «لبلاب»)

بیت مورد بحث، در تشبیب قصیده‌ای از عمیق بخارایی در وصف شب است و مفهوم بیت چنین است:

«در هنگام غروب، تصویر نور ستارگان در چهره آسمان، مانند مهره افسونگران هویداست».

ص ۱۳۰، بیت ۲۹:

نه عرض جاه وی اندیشه را کند تمکین

نه ارز جود وی اوهام را دهد پایاب

واژه «ارز» در این بیت بی‌ارتباط و نامفهوم است. در نسخه پاریس، به جای این واژه، «بحر» ضبط گردیده که با مفهوم بیت و نیز «پایاب» در پایان بیت، سازگارتر است.

ص ۱۳۱، بیت ۳۵:

چه گفت؟ گفت که بخشش نه کوشش است به جهد
نه ملکت اندر شمشیر و نیزه بود و نشاب
مفهوم بیت بدین صورت، مبهم و مطابق نسخه تازه یافته، صحیح مصراع اول چنین است:
«چه گفت؟ گفت که بخشش به کوشش است و به جهد». مؤید این ضبط بیت بعد از این قصیده است:

بلی که دولت ایزد دهد، ولیکن مرد
حریص باید و کوشا به جستن اسباب

ص ۱۳۲، بیت ۴۸:

ز عکس جوشن، میدان چو دامن مریخ
ز خون دشمن، ساعد چو آلت قصاب
به جای ترکیب «آلت قصاب»، در نسخه موصوف «آبستی قصاب» به معنی آستین قصاب ضبط گردیده است.

ص ۱۳۳، بیت ۵۴:

خجسته بادت عید، ای خجسته عید جهان
خدات داد بدین رنج روزه مزد و ثواب
این بیت از ابیاتی است که دو بیت مجزا، خلط و ترکیب گردیده و به صورت یک بیت در متن دیوان چاپی و دیگر تذکره‌ها و کتب تاریخ ادبی ضبط گردیده است.
در نسخه پاریس می‌خوانیم:

خجسته بادت عید، ای خجسته عید جهان
ولیت گشته مصیب و عدوت گشته مصاب
سپهر گشته تو را بر همه مراد مطیع
خدات داده بدین رنج روزه مزد و ثواب

ص ۱۳۷، بیت ۱۰۳:

الا یا باد روح افزای چهارنگیز مشک افشان

خبر ده کنان نگار ما ز حال ما خبر دارد؟

در نسخه عکسی کتابخانه پاریس به جای ترکیب «چهارنگیز»، «مهرانگیز» ضبط گردیده است.

ص ۱۴۲، بیت ۱۵۴:

خروشان و جوشان و بریان و گریان

بری گشته از خواب و بیزار از خود

این بیت در اثنای قصیده‌ای است با مطلع:

الا یا مشعبد شمال معنبر

بخار بخوری تو یا گرد عنبر

چنان که ملاحظه می‌شود، قافیه بیت با مطلع قصیده سازگار نیست. مطابق نسخه وصف شده، به جای «بیزار از خود»، «بیزار از خور» صحیح است و ظاهراً چنین تحریفاتی از اغلاط چاپی است که در این چاپ، نمونه‌های فراوانی دارد؛ مانند این بیت:

بزرگ اصل و کریم اطراف، صافی طبع کافر کف

بدیع آثار عالی قدر میمون فال فرح فر

(دیوان، ص ۱۵۶)

به جای ترکیب «کافر کف» که با مفهوم بیت سازگار نیست، «کافی کف» صحیح است.

ص ۱۵۱، بیت ۲۵۳:

فلک زان شرف، تا شود خاک پایت

شود هر شبی چون بساز مدبر

به جای «مدبر»، در این نسخه «مدور» آمده که با مفهوم بیت سازگارتر است.

ص ۱۵۱، بیت ۲۵۵:

زمین گردد از نعل اسبان مقرنس

هوا گردد از گرد میدان مغبر

واژه «مقرنس» که به معنی «گنبد یا ایوان آراسته و گچ‌بری شده» است با مفهوم این بیت چندان سازگار نیست و مطابق نسخه پاریس «مغریل» به معنی «سوراخ سوراخ شده چون غربال»

صحیح است. گفتنی است در فرهنگ *آندراج*، این بیت به عنوان شاهد برای واژه «مغربل» آمده است (ذیل مدخل «مغربل»).

ص ۱۶۴، بیت ۳۹۹:

گر یک نفس فراق تو اندیشه کردمی

گشتی ز بیم هجر، دل و جان من فگار

در نسخه پاریس به جای «بیم هجر»، «زخم هجر» ضبط گردید و این ترکیب با «فگار» به معنی «زخمی» در پایان بیت، ارتباط بیشتری دارد.

ص ۱۶۶، بیت ۴۱۶:

ای خسروی که دولت و اقبال روز و شب

دارند گرد درگه میمون تو قرار

ترکیب «گرد چیزی قرار داشتن» ناسازگار و مطابق نسخه پاریس، «مدار داشتن» صحیح است: «دارند گرد درگه میمون تو مدار».

ص ۱۶۷، بیت ۴۲۶:

بر حلق‌های جوشن خون مبارزان

گردد چو لعل خرده، به پیروزه بر نگار

در نسخه پاریس به جای «حلقه»، «غیبه» ضبط گردیده و «غیبه جوشن»، به معنی «پولک آهن و پولاد که بر جوشن نصب کنند»، از ترکیباتی است که در شعر فارسی سابقه فراوان دارد؛ برای نمونه:

ریخت از شاخ درختان از نهیب تیر او

غیبه‌های جوشن رز آبگون بر آبگیر

(سوزنی، نقل از *لغت‌نامه مدخل «غیبه»*)

ص ۱۷۷، بیت ۵۲۶:

مجره گشته به کردار مسندی ز بلور

سپهر گشته به کردار گنبدی ز رخام

در نسخه پاریس به جای «مسند»، «مسطر» به معنی خط کش ضبط گردیده که با مفهوم بیت و با «مجره» به معنی «کلهکشان» سازگارتر است. گفتنی است در مصراع دوم، در نسخه مذکور به جای «به کردار»، «نمودار» مضبوط است «سپهر گشته نمودار گنبدی ز رخام» و از

ویژگی‌های این شاعر، کاربرد آرایه‌ی ترصیع و موازنه و نیز عدم تکرار قرینه در بیت است و چنین تکرار قرینه‌ای در این بیت از دیوان چاپی نیز مشهود است:

شعاع‌هاش پدید آرد از زمین یاقوت

شرارهاش برویاند از زمین روین

که در نسخه‌ی پاریس به جای مصراع دوم می‌خوانیم «شرارهاش برویاند از هوا روین».

ص ۱۸۸، بیت ۶۴۵:

به دست دولت، شخص موافقان بردار

به تیغ نصرت، بیخ مخالفان برکن

این بیت به همین صورت مغلوط در متن دیوان چاپی استاد نفیسی، ضبط گردیده است. در نسخه‌ی پاریس، صورت صحیح مصراع اول چنین ضبط گردیده است «به دست دولت بند موافقان بگشای».

ص ۱۹۲، بیت ۶۸۳:

نگاران چون بتان خلد هر یک با دگر زینت

درختان چون درخت خلد، هر یک با دگر الحان

واژه «الحان» با مفهوم بیت سازگار نیست و در نسخه‌ی پاریس «ریحان» ضبط گردیده که صحیح هم، چنین است.

ص ۱۹۸، بیت ۷۴۲:

سپهر ملاعب بساط مزور

چو برجنبد افراد گردند ضایع

به جای واژه «برجنبند» در نسخه‌ی تازه‌یافته، «برچیند» ضبط گردیده که با توجه به مفهوم بیت، صحیح هم، چنین است.

ص ۲۰۰، بیت ۷۵۵:

با جام باده در وطن امروز برفروز

آن گوهری که هست مدد در صفای جان

در نسخه‌ی پاریس به جای مصراع دوم چنین می‌خوانیم: «آن گوهری که هست بدو در، صفای جان».

نتیجه

از مجموع سخنان پیشین می‌توان نتیجه گرفت که تصحیحی که استاد سعید نفیسی از دیوان عمیق بخارایی، شاعر بزرگ عصر سلاجقه انجام داده و به زیور چاپ رسانده است، به دلایل مختلف اشکالات و ایرادات فراوانی دارد. چنان‌که مصحح در مقدمه دیوان نیز اشاره کرده است، اشعار این دیوان بیشتر از سفینه‌ها و جنگ‌ها و مجموعه‌های در دسترس فراهم گردیده و مصحح نسخه معتبر و مستندی به عنوان نسخه اساس یا نسخه بدل در دسترس نداشته است. از این رو بسیاری از ابیات این دیوان مبهم، محرف و برخی از ابیات محذوف یا به صورت ترکیب دو بیت در یک بیت بدون رعایت موازنه و ترصیع ضبط گردیده است. بر این اساس این چاپ نمی‌تواند متنی قابل استناد و مصحح از دیوان این شاعر باشد.

صفحه نخست از نسخه عکس پاریس

بزرگ استاد اشعار ابوالتیج عمیق بخارایی
 اصل وی از مدینه المحفوظ بخاراست و از جمله قول و شطرنجی
 این شاعری قدرتمند است و در سخن و بیانیته نامدار بوده و
 بطرف طبع و عقور فضل و زیور ادب و حلیه نزدیکان سایر
 شاعران ماوراءالنهر ممتاز می‌نمودند و نه بهمتی عرض او سبک
 کشتی و نه بهمتی دامن او آورد. شادی سیاب نعیش و
 عشرت و زامهتیا و مهنا بودی و همیشه محترم و موقر در
 ولایت روزگار گذرانیدید و رشیدالدین و طوطی
 زیاده از وصف او داشته و در کتاب حدائق العاشقین
 او را پسند آورده است و است که ظهور او در دولت خانی
 بود و در زمان سلطنت خضرخان که معاصر سلطان خلی
 بن ابومیسرت از محمودیان و سلطان مغزالدین ملکشا از
 سلجوقیان کارا و بالاکرت و در سلاک منادمان و نزدیکان
 خان مشاریه منظر کشت، و در آن ایام ماوراءالنهر و
 بلاد ترکستان در تصرف خان مذکور بوده و توران زمین
 دولت و بی‌طرفی و امنیتی زیاده از حد داشته و لشکر و
 سپاهی که پیش از آن و پس از آن کسی را نبوده و نخواهد بود او را

Ex Bibliotheca V. Cl. Eusebii RENAUDO T
 quam Monasterio sancti Germani à Pratis
 legavit anno Domini 1720.

دل از برین رسید از بهر خفا کز آید در زنده جویا بشد
 و لایضا
 xviii نمود طالب خود بر وزن فکتم بمقدار همان خود بخون فکتم
 بن تا دره نوس حسن باغ عوام در هم نمک زود و بکن فکتم
 و لایضا
 xix آن سیزه کز از عارض تو خواست شد تا لمن بهر یک حسن تو کاسته شد
 در باغ رخت بهر تماشای دلم کل بود و بسین نین آراسته شد
 و لایضا
 xx خط نو که جز مشک شد از خانه طغرای ملاحظت و من از حسن
 خوشید کز دست کرم هنگامه در نسل زده از رشک خست طامه
 و لایضا
 xx برمان سازند جای در خانه زین باشند زنان خانه بسین بخون
 برعکس به کارین بدل و دین در خانه زین زنی و نم خاتین
 تمت الاحکام
 بعون الملک الکواها
 ۶۴۴

صفحه پایانی نسخه

منابع و مأخذ

- پادشاه، محمد. (۱۳۶۴). *آندراج*. به کوشش محمد دبیرسیاقی. تهران: خیام.
- خاقانی شروانی، افضل الدین. (۱۳۶۸). *دیوان*. به کوشش ضیاءالدین سجادی. تهران: زوار.
- دانش پژوه، محمدتقی. (۱۳۴۸). *فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*. تهران: انتشارات دانشگاه.
- _____ . (۱۳۵۶). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی*. تهران: چاپخانه مجلس.

- سجادی، سیدضیاءالدین. (۱۳۸۲). *فرهنگ لغات و تعبیرات دیوان خاقانی*. تهران: زوآر.
- شهیدی، سید جعفر. (۱۳۷۶). *شرح لغات و مشکلات دیوان انوری ابیوردی*. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۷۳). *تاریخ ادبیات ایران*. تهران: انتشارات فردوس.
- عمق بخارایی، شهاب‌الدین. (بی‌تا). *دیوان*. تصحیح سعید نفیسی. تهران: کتابفروشی فروغی.
- _____ . (بی‌تا). *دیوان*. نسخه خطی کتابخانه ملی پاریس. فیلم ۶۵۶ دانشگاه تهران.
- مایل هروی، نجیب. (۱۳۶۹). *نقد و تصحیح متون*. مشهد: آستان قدس رضوی.
- _____ . (۱۳۸۰). *تاریخ نسخه پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی*. تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- منجد، صلاح‌الدین. (۱۳۶۴). *روش تصحیح کتاب‌های خطی*. ترجمه محمود فاضل. مشهد: انتشارات دانشگاه.
- منزوی، احمد. (۱۳۴۹). *فهرست نسخ خطی فارسی*. تهران: مؤسسه فرهنگی - منطقه‌ای.
- نفیسی، سعید. (۱۳۴۴). *تاریخ نظم و نثر در ایران و زبان فارسی*. تهران: کتابفروشی فروغی.